

Крайчинська Г.В.

Проблема компоненту фразеологічної одиниці у вітчизняному мовознавстві

Компонент фразеологічної одиниці (ФО) як одиниця сучасної семасіології.

Питання лінгвістичного статусу компоненту ФО

Проблема лінгвістичного статусу компоненту вирішується фразеологами з різних позицій в залежності від того, як розуміють вони природу компоненту¹.

Такі лінгвісти як Ф.П.Медведев, А.І.Молотков, В.П.Жуков, В.М.Мокієнко, Н.Ф.Алифєренко повністю відмовляють компоненту в семантиці і тим самим зближують компонент ФО з одиницею фонетико-фонологічного рівня. Вони стверджують, що фразеологізм не є словосполученням, оскільки компоненти, які входять до його складу, втрачають ознаки слова і семантично розпливаються у складі ФО, втрачаючи "ознаки одиниць лексичного рівня"² і "ознаки слова"³, і є тільки "звуковою оболонкою слова"⁴. А.І.Молотков вважав компонентний склад фразеологізму "словесним оточенням"⁵. Компоненти набувають образності, метафоричності і з часом стають невіддільною частиною єдиного цілого, так як "переоосмислення словосполучення у фразеологізм – це не просто процес десемантизації слів, що становлять словосполучення"⁶. В.П.Жуков розглядав компоненти фразеологізму, як "обов'язкове фразеологічне оточення" і частини фразеологізму, які не мають "словесних ознак". Він окреслював компонент ФО як величину непостійних, з різним ступенем "зближення компоненту зі словом"

Цю ж точку зору поділяє і Л.Г.Авксентьев⁷, іншу позицію відстоюють ті лінгвісти, які стверджують, що компоненти ФО, подібно як слова у складі словосполучення, об'єднуються за правилами "семемного сполучення". Ці автори відкидають теорію "вузького" підходу до розуміння фразеологізму (тобто теорію зрощень і єдностей, які стають словами тільки за певних умов). Головним критерієм визначення меж ФО є участь всіх компонентів в семантичному перетворенні, тобто втрата ними власне лексичних значень. Зазначені вчені розуміють об'єкт фразеології широко – від вільних словосполучень до ідіом.⁸

Інша група вчених, вирішуючи проблему компоненту, намагається довести, що компоненти в результаті фразеологізації мають особливі, несистемні значення, які абсолютно не відповідають словам в їх вільному вживанні. Різні автори називають ці значення "специфічними", "зв'язними", "внутрішньофразовими" тощо (А.М.Мелерович, А.І.Смирницький, Л.А.Лісиченко). Названі автори визначають словесний характер компонентів для всіх типів. А.І.Смирницький, визнаючи компоненти словами, підкреслює, що це слова специфічно вживані"⁹. Можна припустити, що найбільш обґрунтованою є позиція вчених, які визнають словний характер компонентів ФО всіх типів (Ю.А.Гвоздарєв, А.М.Мелерович, Р.Н.Попов, А.С.Юрченко та ін.). Визнаючи словесну основу фразеологізмів, В.В.Виноградов писав: «У системі сучасної літературної мови слова, більшою мірою, функціонують не як довільно і несподівано сполучені компоненти мовлення, а ті, які мають стійкі місця в традиційних формулах. Більшість людей говорить і пише з допомогою готових формул»¹⁰.

Компонент ФО - слово "специфічно вжите".

Як компонент, так і фразеологічна одиниця не створюються заново, а відтворюються у мовленні. На думку І.І.Чернишової, «намагання розв'язати проблему обсягу фразеології з позиції еквівалентності фразеологічної оди-

ниці слову приречена на невдачу»¹¹. Н.Н.Амосова виступала проти теорії цілковитої еквівалентності ФО слову і звертала увагу на деяку обмеженість цієї еквівалентності¹². Слово як мовна одиниця – складний і багатогронний об'єкт дослідження. А.І.Смирницький вважає, що слово як одиниця мови повинно володіти, як звуковою стороною, так і змістом, воно має виступити, як щось існуюче і тільки відтворюване¹³.

Аналізуючи компоненти різних фразеологізмів, не можна не відзначити, що компонент фразеологізму сам по собі не вступає у відносини і зв'язки із словами в мові, тоді, як будь-яке інше слово має безпосередній зв'язок з іншим словом. Зв'язок і відношення між словами втрачаються, коли вони трансформуються, перетворюються на фразеологізми.

Фразеологізм, як щось ціле, складене з компонентів, вступає в ті ж відношення і зв'язки зі словами в мові, що і слово. Із сказаного випливає: а) що ті компоненти фразеологізму, за якими закріплені форми вираження зв'язків і відношень його із словами в мові, мають парадигматичні форми, у решти ж компонентів вони відсутні; б) що відсутність змінних форм у тих компонентів фразеологізму, котрі не виражають зв'язків і відношення його в цілому зі словами в мові, свідчить про відсутність лексикограматичних зв'язків між словами в словосполученнях, оскільки необхідність вираження цих зв'язків і відносин передбачає наявність таких форм в українській мові.

Зміни форм компонентів фразеологізму не обмежуються, однак тим, що відноситься до парадигматичних форм. Компоненти фразеологізму не мають лексичного значення і втратили різні граматичні категорії, які були характерні для їх генетичного джерела-слова (категорія відмінка, числа і т.д.). Компонент зберіг лише звукову оболонку слова.

Наявність парадигматичних форм у фразеологізмах і у словах говорить про певні відносини і зв'язки між ними в реченнях.

Парадигматичні форми компонентів фразеологізму (як особливої одиниці мови, яка в своїх відносинах і зв'язках із словами в мові не ділиться на частини) виражають не всі види відносин і зв'язків фразеологізмів зі словами а тільки деякі з них. Прояв парадигматичних форм у фразеологізмах знаходиться у залежності від характеру самих цих відносин і зв'язків, а не навпаки.

Склад компонентів, які утворюють фразеологізми.

Фразеологізми української мови можуть складатися з двох і більше компонентів. Наприклад, ні на гріш (дуже мало), держати камінь за пазухою (приховувати злобу, ненависть), яблуку ніде впасти (дуже багато). На питання, з яких компонентів складається той або інший фразеологізм, відповісти, здавалося б, неважко, тому що склад компонентів - це і його основа. Компоненти фразеологізму неможливо плутати зі словами, в сполученні з якими фразеологізм вживається в мові. Разом з тим не варто забувати контекстуальну обумовленість реалізації фразеологізму в мові і різний ступінь злиття фразеологізму з словами, з якими він сполучається. Інколи зустрічаються труднощі у відмежуванні компонентів фразеологізму від слів контексту, які зв'язані не тільки словами обов'язкового словесного значення. Наприклад, "грошей кури не клюють", тобто дуже багато грошей. Слово гроші неможливо відокремити від фразеологізму, хоч воно і не входить в його компонентний склад. Слово гроші супроводжує фразеологізм, без нього неможливе включення фразеологізму у контекст. Таке слово, на думку Медведева, правильно назвати обов'язковим словесним оточенням фразеологізму. Особливої уваги заслуговують фразеоло-

гізми, які вживаються зі зв'язкою *бути*, наприклад, *бути під каблучком*, *під п'ятою* і т.д. Зв'язка не опускається, але і не може стосуватися слів обов'язкового словесного оточення. Нерідко вони обумовлені тим, що той або інший фразеологізм ще не отримав закінченої, чітко вираженої якісної визначеності у мові. Прикладом цьому може послугувати "вираження, де тримати в руках кого" "основне питання, яке виникає при аналізі подібних виразів, зводиться до такого: чи є таке вираження трьохкомпонентним фразеологізмом, чи тримати з двокомпонентним фразеологізмом у руках із значенням "в строгому розумінні".

Визначення складу компонентів фразеологізму - це у всіх випадках визначення, по суті, самого фразеологізму. Необхідно враховувати одну з особливостей функціонування фразеологізму в мові - те, що фразеологізм складається з оформлених частин.

У визначенні слова-компонента, на думку багатьох дослідників, необхідно виразити найбільш суттєві ознаки, які можуть охарактеризувати цю одиницю мови. А.Н. Шанський виділяє 12 ознак типового слова, він підходить до слова, як до структурної, семантичної, фонетичної єдності і доводить, що без тісної смислової взаємодії між компонентами ФО фразеологізм не може функціонувати. Розглядаючи компонент, не можна не відзначити, що він бере участь у формуванні фразеологічного значення¹⁴.

Зі стійкістю ФО у мові невіддільно пов'язана її відтворюваність, тобто регулярна повторюваність, традиційність вживання. Одночасно з придбанням стійкості і відтворюваності відбувається перетворення семантичної структури ФО. Існують різні форми і ступені перетворення стійких словосполучень слів (тобто ступені фразеологізації - переосмислення базового словосполучення¹⁵). В.П. Жуков розглядає компонент, як таку складову частину фразеологізму, що не має словесних якостей¹⁶. Але загальним, головним при семантичному перетворенні є абстрагування компонентів ФО від лексичних значень слів, з яких вони складаються, тобто узагальнення, типізація їх значення¹⁷. А це, на думку О.С. Ахматової, спричинить втрату словами їх словесних якостей¹⁸. Однак Л.М. Васильєв застерігає, що лексичне значення повинно бути властиве всякому слову¹⁹.

Отже, специфічним для процесу фразеологізації компонентних одиниць є лексичне послаблення компонентів. При цьому вони не втрачають повністю свого лексичного значення, а мають переносно-узагальнююче, типізоване значення. Семантика компонентів послаблюється, а інколи у значній мірі стирається.

У результаті перегрупування, трансформації лексичних сем у процесі фразеологізації²⁰ виникає ієрархічна залежність елементарних змістовних компонентів ФО.

Варіанти компонентів фразеологізму

Явище варіантності, тобто взаємозамінності, компонентів фразеологізму, має певні особливості. Інколи воно захоплює тільки окремі компоненти фразеологізму, інколи розповсюджується на всі. Деякі вчені вважають, що кожен компонент фразеологізму може мати варіанти, тобто допускати ті або інші зміни²¹. Заміна того чи іншого компоненту фразеологізму не творить нового фразеологізму²². Виділяються такі варіанти фразеологізму: формальні, лексичні, та варіанти за складом, за складом і формою компоненту.

Формальні варіанти компонентів не є ані показниками тих або інших граматичних категорій у фразеологізмі, ані формами вираження відносин і зв'язків фразеологізму зі словами в мові. Заміна одного формального варіанту іншим не змінює категоріальної характеристики фразеологізму (наприклад, *гнути спину*, *гнути горба*; під ру-

кою у когось, під носом у когось). До формальних варіантів компонентів слід віднести фонетичні, орфографічні і морфологічні взаємозаміни компонентів. Формальні варіанти фонетично входять до різних слів, залежно від числа (наприклад, *прикласти руку*) та словотворчих моделей (наприклад, висунувши язык, (языка).

Другий варіант - це лексичний варіант компоненту. Лексичні варіанти фразеологізму як особливість його форми суттєво відрізняють фразеологізми за формою. Жодне словосполучення, жодне рішення, взяті як конкретне сполучення слів не допускає заміни одного слова іншим, щоб не змінити контекст (обмиватися слізьми, обливатися слізьми; сьома вода на киселі, десята вода на киселі). Тому можна зауважити, що межі взаємозамінності компонентів не безконечні. Склад компонентів - заміників, або лексичних варіантів, обмежений для кожного компоненту фразеологізму (перерахувати ребра, кості; піймати, підчепити на удочку когось). Але варіантність не обов'язкова для всіх фразеологізмів. Багато фразеологізмів взагалі не мають лексичних варіантів своїх компонентів (кривити душою, віддавати кінці, як оселедці в бочці). До третього типу відносяться варіанти за формою і за складом компонентів, коли один і той самий компонент фразеологізму може одночасно мати і лексичний, і формальний варіант (або варіанти), (сідати в калюжу, в галюшу). Сюди ж можна віднести більш складні взаємозаміни компонентів (бачити на два аршини під землею, бачити на аршин під землею).

Генетичний зв'язок компоненту зі словом обумовлюють наявність у нього взаємозаміни компонентів, тобто варіантності, а це є специфічною рисою фразеологізму.

Варіантність компонентів фразеологізму підкреслює те, що компонент втратив ознаки слова і тому в складі фразеологізму може бути замінений своїм варіантом.

Література

1. Жуков В.П. Русская фразеология. Москва. Высшая школа, 1986, с.115.
2. Алиференко Н.Ф. Взаимодействие языковых уровней в сфере фразеологии. Полтава, 1990, с.233.
3. Медведєв Ф.П. Українська фразеологія. Чому ми так говоримо. Х., Вища школа, 1982, с.48.
4. Фразеологический словарь русского языка. / Под редакцией Молоткова А.И. М., 1986, с.9
5. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. Ленинград, Наука, 1977, с.25
6. Жуков В.П. Русская фразеология. М., Высшая школа, 1986, с.98.
7. Авксентьев Л.Г. Сучасна українська мова. Фразеологія. Х., 1983, с.4.
8. Копыленко М.М., Попова З.Д. Очерки по общей фразеологии. Проблемы, методы, опыты. Воронеж, 1978.
9. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. М., 1956, с.207.
10. Виноградов В.В. Русская наука о русском литературном языке. - Ученые записки МГУ, вып. 106, 1946, с.121.
11. Чернышева И.И. Принципы систематизации фразеологического материала современного немецкого языка. - В книге «Язык и стиль». М., 1955.
12. Амосова Н.Н. О диахроническом анализе фразеологических единиц. Исследование по английской фразеологии. Сб. №3, Л., Издат-во Лен. Ун-та, 1965, с.179-180.
13. Смирницкий А.И. Лексическое и грамматическое в слове // Вопросы грамматического строя. М., 1955, с.13.
14. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. М., 1972, с.11.
15. Жуков В.П. Русская фразеология. Москва. Высшая школа, 1986, с.116.
16. Жуков В.П. Там же с.10.
17. Мелерович А.М. Семантическая структура фразеологической единицы в современном русском языке как лингвистичес-

кая проблема: автореферат дисс. докт. фил. наук. – Л., 1982, с.8.

18. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957, с.7.

19. Васильев Л.М. Семантические и грамматические свойства фразеологической единицы как критерии отграничения фразеологизмов от нефразеологических сочетаний // Семантико-грамматические свойства фразеологии русского языка. Челябинск, 1985, с.4-5.

20. Гвоздарев Ю.А. Основа русского фразообразования. – Ростов-на-Дону, 1977, с.73-75.

21. Молотков А.И. Основы фразеологии російської мови. Ленінград, Наука, 1977, с.69.

22. Медведєв Р.П. Українська фразеологія. Чому ми так говоримо. Харків. Вища школа. 1982, с.25.